

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Райна Димитрова Гаврилова, СУ „Св. Климент Охридски“ по конкурс за придобиване на образователната и научна степен „доктор на науките“ с кандидат **ЕВГЕНИЯ ГЕОРГИЕВА БЛАГОЕВА**

Със заповед З-РК-309/22.07.2024 г. на Ректора на НБУ съм определена за член на жури по процедура за защита на дисертационен труд „Хранене на младите: траектории на вкуса“ за придобиване на научната степен „доктор на науките“ в докторска програма „Антропология“, в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата с кандидат **доц. д-р Евгения Георгиева Кръстева-Благоева** с дисертация на тема „Хранене на младите: траектории на вкус“.

1. Общо описание на представените материали

Представеният от Евгения Благоева комплект материали е в съответствие с Правилника на НБУ за приложение на ЗРАСРБ и включва:

1. автобиография;
2. заповед на Ректора на НБУ за определяне на жури;
3. дисертационен труд;
4. автореферат;
5. библиографско описание на отпечатани или приети за печат научни трудове по конкурса и забелязани цитирания;
6. справка за съответствие с националните минимални изисквания за ОНС „доктор на науките“ за съответната научна област.

Прегледът на документите показва, че те напълно съответстват на изискванията.

2. Кратки биографични данни

Евгения Благоева има магистърска степен по история със специализация Етнология от Софийски Университет „Св. Климент Охридски“ (1994 г.) и е защитила докторантура в Етнографски институт с музей при БАН (1998). От 1994 до 2003 г. работи в Етнографския институт с музей, отначало като екскурзовод, а от 1999 г. като научен сътрудник. През 2003 г. е назначена за главен асистент в НБУ, а през 2008 г. се хабилитира и понастоящем е доцент в същия университет.

3. Актуалност на тематиката

В България темата за храната и храненето дълго време е била обект на научни изследвания предимно в полетата на медицината, здравеопазването, биологията и

селскостопанските науки. Щастливо изключение е интересът на етнографията, благодарение на който има събран и запазен значителен материал, главно под формата на документиране на различни практики. След 1970-те години консолидирането на фолклористиката произведе интересни наблюдения, предимно около ритуалните употреби на храната. Характерно е, че и двете науки се съсредоточаваха почти изключително върху традиционната култура. В същото време в световен мащаб интересът към консумацията изобщо и храненето в частност нарасна неимоверно в последните десетилетия, както сред професионалните изследователи, така и в популярната култура и всекидневния живот. Към това можем да добавим и потока от най-нови научни публикации за ролята на микробиома не само в метаболизма, но и във функционирането на всички системи в човешкия организъм, включително и мозъка. И накрая, само ще спомена невиданата глобализация на международната търговия с хранителни продукти, потресаващите неравенства и опасностите от прогнозираните климатични промени, които променят и ще променят както изхранването на големи групи, така и на отделния индивид. На този фон изследването и по-дълбокото разбиране на хранителните практики днес и в България с методите именно на антропологическата наука е задължително. Намирам проследяването на едрите тенденции в индивидуалното човешко поведение (ключово за антропологията) за произвеждащо дълбокото разбиране на съвременния живот, към което всички се стремим. Предложеният за рецензиране труд е първи по рода си и важен както за придвижването на антропологията изобщо, така и за формирането и прилагането на адекватни политики.

4. Познаване на проблема и избор на методология

Авторката, чийто труд рецензирам, е доктор и доцент в НБУ, професионалист със сериозен опит, която повече от десет години се занимава с различни аспекти именно на съвременното хранене. Преподавателската ѝ работа със студенти ѝ е дало достатъчно материал и наблюдения за формулиране на темата и разработване на изследователския проект. Централен интерес за нея представлява „връзката между хранителните избори и индивидуалната идентичност“ (с. 6), а целта ѝ – вдъхновена от Стивън Менел – да освети въпроса как храненето опосредства чувството за идентичност (с.7). Хипотезата, която Благоева формулира е че „трансформациите на хранителния вкус на младите са своеобразна лупа, в която се отразяват и през която се пречупват редица други съществени проблеми“ (с. 8). Конкретните изследователски задачи са формулирани по-скоро като методологически увод: „емпирично очертаване и теоретичното осмисляне на

основните характеристики на този вкус, който не е статичен» (с. 17), изследване на хранителните избори като проява както на индивидуалната, така и на колективната идентичност, прилагане на нови инструментални понятия като хранителни пейзажи, хранителни избори, хранително поведение, неофилия, неофобия, хранителна констелация и представяне на резултатите в три основни части: хранителни избори, хранителни профили и хранителни пейзажи“.

За постигането на тези задачи, Евгения Кръстева-Благоева прилага, по нейните думи, смесена методология. Обширният теоретичен увод, който в някакъв смисъл представя и заключенията на изследването, „предопределя“ избора на инструменти за представянето и доказването им. Тя самата споменава два основни метода: емпирично изследване на изследваната извадка чрез неструктурирани хранителни дневници и полуструктурирани интервюта и контент анализ. Двата метода са представени стегнато и ясно, с добро познаване на възможностите и ограниченията им. Извадката - студенти в НБУ – е представена и коментирана както през тяхното социално положение, така и през общата хибридность и размитост на социалните категории днес.

Част от методологическия инструментариум на изследването е и неговата теоретична част, изложена в Увода. В основата му е постулирането на връзка между поведение (практики)-избор-идентичност и въвеждането на вкуса като едновременно индивидуален и колективен атрибут, едновременно отграничаващ и приобщаващ (с. 9). Ключово място в работата има понятието „хранителни пейзажи“, което Евгения намира за определящо в поведението на „младите“ хора. Целите и задачите на изследователката допълнително проясняват методологията, защото антропологията отдавна вече не разчита на традиционните методи и това не е въпрос само на обем: съвременният свят е разпаднал не само на разнообразни, но и често противоречиви практики; единните модели не съществуват дори и когато се търсят в сравнително ограничена група – на млади хора от средната класа и в социалното положение на студенти. Това налага да се използват на първо място дневници, отдавна възприет модел в изследването на храната и храненето. Информацията в тях е ценна и сравнително достоверна. Не видях коментар на опасността от манипулиране на реалните данни с цел самопредставяне, но съм склонна да приема, че типът студенти в извадката (доброволно избрали да изучават храната и храненето), минимизира тази опасност. Всъщност интервютата са по-опасни, доколкото незабавно създават ситуация – във всички смисли: едно е да консумираш храна, друго – да говориш за нея с друго лице.

В теоретичната част Евгения Благоева демонстрира отлично познаване на релевантната литература – както на класическата, така и на новата. Сред социологическите и антропологическите работи тя дискутира и използва (за да приеме или отхвърли) изследвания на Бурдийо, Гофман, МакКендрик, Ападурай и много други, а в Увода и в анализите в следващите глави продължава в български контекст важните изследвания на хранителните практики в модерния свят на Бел и Велънтайн, Бест, Каунихан, Луптън – най-малкото всички известни ми. Същото важи и за съществуващата българска литература по темата: Благоева не само познава добре всичко каквото е публикувано в последните двадесет години, но взема отношение и потвърждава или коригира отделни тези. Всички автори са точно цитирани, включително с url на достъпните онлайн.

5. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Първа и втора глава на изследването представят емпиричния материал, организиран в две теми: хранителни избори и хранителни констелации. Първа глава е и първото подреждане на множество данни, набрани от хранителните дневници. Избраните елементи на структурата: типове ястия (ястие или снакс); типове предястия (супи, салати и гарнитюри), типове храни (месо, риба, постно, хляб) и мъжко/женско хранене намирам за подходящи, доколкото добре описват цялостното хранително поведение. (Единствено се поколебах дали употребата на «закуска» за английската дума snacks е достатъчно точна, за да отрази ефимерността, неподредеността, извънредността на храненето – може би „хапване“; глаголът to snack определено бих превела като „хапвам“, не като „закусвам“.) Целта на главата е да сравни тази структура с откритото в литературата, причините за разминаванията (ако има такива) и промяната (ако има такава).

Извън чистото натрупване и запазване на такъв тип данни, което е принос към българската изследователска традиция само по себе си, авторката потвърждава или отхвърля серия наблюдения в чуждестранната литература, които са не само интересни и важни, но и принос на работата за изясняване на поколенческите и джендърните особености на храненето (а в по-далечен план и на обществото) в посткомунистическа Източна Европа. Имам предвид потвърждението на наблюдението, че вегетарианците са предимно жени, изразеното присъствие на зеленчуци и риба и ниското на хляба в тази група, както и предпочитането на пълнозърнест хляб или хляб с друг вид брашно (с. 41-

42). Или изводът че респондентите са „усвоили в голяма степен културните компетенции, които употребата на новите продукти предполага“ (с. 55) и други.

Тези констатации при всичката ограниченост и различност на извадката ми се струват изключително важни за практиката и в частност за общественото здравеопазване, но и за хранителната индустрия – ако има кой да ги чете. Групата е малка, млада и социално различна, но тя е прекурсор на промени, които рано или късно ще засегнат цялото общество (надявам се включително и социално уязвимите групи).

Прегледът според посочените по-горе класификации на ястията, записани в дневниците е интересен и за всяка група предлага коментари, сравнения и интерпретации които са субстантивирани количествено като все пак държим сметка за малката извадка. Приведени са наблюденията на български и, където е възможно, чуждестранни изследователи, което поставя изследването на Благоева в необходимия контекст. Тези категории храни и хранения са проследени и в раздела посветен на сравнение между мъжкото и женското хранене. Тук открих отговор на въпрос, който възникна в началото на работата, а именно дали значителното преобладаването на жени в извадката не изкривява данните. Благоева посочва и потвърждава с цифри, „противно на очакванията, че преобладаващият брой на жените в извадката би могъл да деформира данните, се регистрират ясни разлики в хранителните избори на двата пола“ (с. 80). В този раздел са формулиране и някои интересни парадокси, които могат да бъдат плод на бъдещи изследвания. Времевата динамика на консумацията, представена в трета подточка е съвестно изготвена и следва общата методика, но според мене не дава особено полезни данни, доколкото засегнатият период е твърде кратък, за да може да се изяви някакъв поколенчески или социален динамизъм. По-интересно е наблюдението върху отражението на Ковид епидемията, доколкото представлява своего рода случайно възникнал експеримент и би могъл да има интересни практически импликации.

Втора глава установява обещаното в Първа глава, а именно че „въпреки множеството микро-различия (за които ще стане дума в следващата глава) очертаването на базисни модели на вкуса е възможно и без съмнение това се дължи в голяма степен на сходния социален статус на студентите“ (с. 37). С това се изпълнява основната задача на всяко научно изследване: да се установи дали в огромното разнообразие от факти могат да се идентифицират повторемости, които биха могли да се интерпретират като явления, тенденции, модели и закономерности и то на различни нива (микрообщност, локална общност, общество). Благоева извършва тази задача през дискутираните в уводната част понятия „хранителни констелации“ („съвкупност от храни и ястия, консумирани за

определен период от време“) и „хранителни профили“ («повтарящи се комбинации от продукти и ястия, които са пряко обвързани с индивидуалната идентичност и стила на живот“). От хранителните дневници кандидатката установява като общи особености на хранителните профили на извадката ценността на домашното хранене, пропускането на хранения, мобилността и минимализмът на порциите; а като джандърни разлики жените да ядат по-глобално, по-малко и неофилно, а мъжете – по-традиционно, повече и по-еднообразно. Формулирането на тези изводи има приносен характер и, което е особено ценно, те са построени върху емпиричен материал. На тази основа са предложени и няколко типа хранителни констелации, които лесно могат да бъдат разширени към модели на хранене и поведение изобщо, което също има значителен евристичен потенциал.

Третата глава запълва със съдържание и коментира третото ново понятие, въведено от авторката – хранителни пейзажи («социо-пространствени измерения на храната и общуването през нея като символен код», с.9) или «как младите се свързват с различни хора и места в града чрез храната» (с. 124). Следвайки Ападурай за преплитането на индивидуалната идентичност с идентичността на местата в общата мрежа на консумацията тя слага поантата върху целите на своето изследване – конструирането на идентичност. Авторката внимава да не абсолютизира дори и съвсем привлекателни тези и подчертава, че еднакво вярно е и обратното – местата получават идентичност през техните посетители/потребители. Интересно наблюдение е, че „повечето респонденти заявяват, че харесват малки, тихи и уютни места, където няма много хора: *„предпочитам автентичността и атмосферата пред луксозни заведения“*. Тук, впрочем е и основният ми въпрос, отговорът на който не е достатъчно изяснен в изследването и бих искала да чуя на защитата, а именно финансовата достъпност на един или друг избор. В Увода се посочва, че за респондентите – студенти от семейства със средни и над средни възможности, които могат да си позволят частен университет – цените в повечето заведения, които посещават и храни които купуват не са проблем. Едновременно с това да си припомним Гофман, че всяка ситуация на общуване е себепредставяне и си зададох въпроса дали предпочитането на „автентичност“ пред „луксозност“ не е прикрита форма за предпочитане на достъпност (ниски цени) пред недостъпност (високи цени).

В същата глава при разглеждането на хранене в дома е направен извод, който ми се струва важен както за самото изследване, така и за общото разбиране на социално-икономическата и културна динамика на живота в България: „значаима разлика с глобалната тенденция за намаляване обхвата на семейното хранене“ (с. 143). Този извод

е принос към осмисляне на явленията в обществения живот, когато усилията по обясняването и разрешаването на грандиозната криза на общественото съзнание са толкова належащи, толкова належащи. В тази глава са открити и ред други явления и тенденции – и не на последно място ролята на интернет, социалните и традиционните медии в оформянето както на вкусовете и изборите, така и на идентичностите.

6. Описание на приносите:

Посочих в хода на представянето на изследването приносите, които видях

7. Въздействия на дисертационния труд върху външната среда.

Приложеният списък от публикации по темата и на забелязаните цитирания доказва трайния интерес на Евгения Благоева към проблема за идентичностите и темата за храната и храненето. Работите ѝ се познават от изследователите, които работят в тези области, като сред забелязаните цитирания има и такива на чуждестранни учени. Както отбелязах по-горе, изследването би трябвало да достигне до по-широка публика, а основните тези да бъдат сумирани и предоставени на представители на други сектори.

8. Автореферат

Авторефератът е в обем от 24 страници и представя коректно предмета, хипотезите и методите на изследването, както и съдържанието на дисертацията.

9. Лични качества на автора (ако рецензентът го познава).

Познавам Евгения от години и трябва веднага да отбележа, че тя е един от малкото изследователи в България, работещи в крайно недоразвита област. Тя се включва в различни извънаудиторни инициативи, свързани както с изследваните теми, така и с антропологическата общност, поемайки *pro bono* различни административни задачи. Заслужава да се отбележи и нейната всеотдайна работа със студентите.

10. Мнения, препоръки и бележки.

Бяха посочени в изложението.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа научни резултати, които представляват авторски принос и отговарят на всички изисквания на Закона за развитие на академичния състав в

Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на НБУ. Докторантката доц. д-р Евгения Георгиева Кръстева-Благоева притежава задълбочени теоретични знания и професионални качества съответстващи на изискванията и очакванията към доктор на науките.

Поради гореизложеното, убедено давам положителна оценка на представената дисертация и предлагам на почитаемото научно жури да присъди научната степен „доктор на науките“ на Евгения Кръстева-Благоева в докторска програма „Антропология“, в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата.

04.10.2024

Рецензент: .....

Проф. д-р Р. Гаврилова

Дата.....

Подпис:.....